
Keresztény könyvek és olvasók az ókorban

Az eredetileg angolul megjelent művében¹ a szerző arra, a mostanáig soha fel nem tett kérdésre keresi a választ, hogy az ókeresztény közösségekben miképpen keletkeztek és terjedtek maguk a könyvek. Ez lényegében véve azt jelenti, hogy materiálisan hogyan néztek ki, miként másolták, sokszorosították őket, hogyan kerültek forgalomba, miképpen voltak hozzáférhetőek a közösségek számára és a közösségekben, mi módon finanszírozták az előállításukat (hiszen a könyvek minden időben pénzbe kerültek!), hogyan szállították, őrizték, gyűjtötték és használták őket; illetve kik, milyen körülmények között és mi célból olvasták? Márpedig ezeknek a kérdéseknek vitathatatlan a jelentősége az újszövetségi kánon kialakulása szempontjából. Ugyanakkor sokkal messzebbre mutatóak, hiszen lényegében vonatkoznak, vonatkoztathatóak az ókeresztény irodalom egészére. Pedig a teljesebb és pontosabb megismerésre való törekvésben ezek a kérdések ugyanolyan fontosak, mint a keletkezés idejének és helyének, a szerző kilétének, vagy a mű történeti és kulturális kontextusának a meghatározása. Az egyes művek előállításának, terjesztésének és használatának a története tehát hozzátartozik – hozzá kell, hogy tartozzon – az ókeresztény irodalomtörténethez. Annál is inkább, mivel a kérdésnek megkerülhetetlen társadalom- és intézménytörténeti vonatkozásai is vannak.

Mindennek fényében elmondható, hogy a szerző egy teljesen új és rendhagyó történeti monográfiával lép az olvasóközönség elé. Nem annyira a művek tartalma, hanem sokkal inkább maguk a művek érdeklik; éspedig fizikai, materiális valóságukban. Vitathatatlan, hogy ennek feltárása, megragadása rendkívüli intellektuális, kutatói kihívás; s talán nem is véletlen, hogy *Harry Y. Gamble* az első, aki erre vállalkozott. Az ókeresztény szerzők ugyanis ezeket a kérdéseket (kiadás, terjesztés, használat) természetesnek tekintették, és nem foglalkoztak velük. Ebből kifolyólag a modern kutató csupán utalásszerű kijelentések után kutathat az ókori művekben.

¹ H. Y. Gamble: *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts.* Yale University Press, New Haven – London, 1995.

Gamble abból a feltételezésből indult ki, hogy a kereszténység, a megjelenése és elterjedése kezdeti időszakában, tulajdonképpen egy (zsídó, illetve görög-római) szubkultúrát alkotott. Ez egyben azt is jelenti, hogy a tudástermelés gyakorlati kivitelezésében – eltekintve tehát minden ideológiai különbségtől – a keresztények ugyanazokat a technikákat és bevett szokásokat alkalmazták, mint a környezetük. Ezért a korabeli görög, római és zsidó könyvtermelésre vonatkozó ismereteink értelemszerűen hasznosíthatók, még akkor is, ha rendkívül fontos az elővigyázatosság, és kerülendő az elhamarkodott általánosítás.

Egy másik ismeretforrást alkotnak az ókeresztény irodalmi művekben fellelhető utalások és megjegyzések, illetve a tárgyi bizonyítékok; vagyis az ebből a korból származó kéziratok. Jóllehet ezek összességükben nem igazán számottevőek, azért mégis segítenek a fogalomalkotásban.

Az öt fejezetre tagolódnó műben a szerző először is a keresztények iskolázottságát és irodalmi műveltségét vizsgálja, egészen az V. századig (*Degré d'instruction et culture littéraire des premiers chrétiens*, 11–71. o.). Arra keresi a választ, hogy mennyire volt hozzáférhető számukra az írás-olvasás elsajátítása, milyen mértékben tulajdonítottak fontosságot az írott szövegeknek, és miképpen kapcsolódnak az első keresztény írárok a korabeli társadalom irodalmához. Ezeknek a kérdéseknek a relevanciája akkor válik nyilvánvalóvá, ha szem előtt tartjuk, hogy a görög-római kultúrkörben az írni-olvasni tudók aránya mindvégig 10-20% között mozgott.² Teljesen világos tehát, hogy csupán a keresztények egy kis csoportja volt képes olvasni, s ami ennél sokkal fontosabb, műveket alkotni. A katekézisnek és liturgiának köszönhetően azonban minden keresztény megismerhette a közösség vallási irodalmát, mindenekelőtt az Írásokat.

Az irodalmiságot illetően *Franz Overbeck*³ és *Adolf Deissmann*⁴ nézeteit kérdőjelezi meg a szerző, akik az első keresztény iratokat nem tekintették irodalomnak. *F. Overbeck* pl. markánsan megkülönböztette az *Urliteraturt* (Újszövetség, ún. apostoli atyák, Papiasz, Hégészipposz) a patrisztikus irodalomtól. *H. Y. Gamble* szerint azonban a *Hochliteratur* és *Kleinliteratur* nem releváns kategóriák; ellenben az mindenképpen evidencia, hogy a keresztény irodalomtörténet szétválaszthatatlan az egyház társadalom- és intézménytörténetétől. A közösségek számbeli növekedésével és földrajzi

2 Lásd W. V. Harris: *Ancient Literacy*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) – London, 1989.

3 F. Overbeck: „Über die Anfänge der patristischen Literatur”, *Historische Zeitschrift* 48 (1882) 417–472. old.

4 A. Deissmann: *Licht vom Osten: das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*. Mohr, Tübingen, 1908; 1923⁴.

elterjedésével ugyanis nagyobb számban lettek kereszténnyé iskolázott és művelt személyek. Jóllehet mindig is törpe kisebbséget alkottak az egyházban, ők határozták meg a folyamatokat és a fejlődés irányát. Az ő műveik azonban szervelesen kapcsolódnak az első iratokhoz; nincsen semmiféle törés, vagy radikális változás.

Műve második fejezetében a szerző az első keresztény könyvek kérdését taglalja a maguk materiális valóságában (*Les premiers livres chrétiens*, 72–123. o.). Hosszú ideig a *Codex Sinaiticus* és a *Vaticanus* (IV. század) voltak a legrégebbi emlékek, az elmúlt évtizedek felfedezéseinek köszönhetően azonban most már a II–III. századból is vannak töredékeink. Ezek révén közelebb kerülünk a kezdetekhez. Minden olyan információ tehát, amely lehetővé teszi a szöveg történetének rekonstrukcióját, egyben magáról a létrehozó vagy használó közösségről is tájékoztat. Ily módon vált ismertté pl. az a sajátos gyakorlat, hogy a keresztények szinte mondhatni kezdettől fogva inkább használták a kódexet, mint a tekercset. A kódexnek ugyanis vitathatatlan gyakorlati előnyei voltak (könnyebb olvashatóság, szelektív konzultáció), és a kódexhasználat minden bizonnyal összefügg a páli levelek gyűjteményével.

A harmadik fejezet központi kérdése a keresztény művek kiadása és terjesztése (*Publication et diffusion de la première littérature chrétienne*, 124–203. o.). Ebben a vonatkozásban semmi párhuzam nem vonható az antik és a modern könyvkereskedés között. A szerzőnek gyakorlatilag semmi anyagi haszna nem származott a műve forgalmazásából. Valójában csak azok a művek terjedtek – mégpedig a társadalmi kapcsolati hálózaton keresztül –, amelyek előállítási költségeit (egyének vagy kis közösségek) biztosították. Mindez természetesen igaz, és vonatkozik a keresztény iratokra is. Ami egyben azt is jelenti, hogy az ókeresztény egyházaknak mindenképpen komoly anyagi forrásokkal kellett rendelkezniük ahhoz, hogy iratokat legyenek képesek előállítani (lásd pl. Tertullianus, *Adversus Marcionem* 1,1; Órigenész zavartalan írói munkásságának anyagi fedezetét dúsgazdag mecénása, Ambrosziosz biztosította). Ehhez egyes jelentősebb központokban (pl. Róma, Alexandria, Karthágó) mindenképpen másolóműhelyre (*scriptorium*) volt szükség. Az esetleges várákozással ellentétben azonban a IV–V. század nem hozott markáns változást. A keresztény művek előállításának és terjesztésének gyakorlata továbbra is inkább privát, mint intézményes formában zajlott (lásd Jeromos és Ágoston szerzői tevékenységét).

Az iratok mennyiségi növekedése óhatatlanul azok gyűjtéséhez, vagyis az első keresztény könyvtárak megjelenéséhez vezetett. Ezt a kérdést tárgyalja a mű negyedik fejezete (*Les premières bibliothèques chrétiennes*,

204–286. o.), amely kiemeli, hogy elsősorban a Diocletianus császár által 303–304-ben kirobbantott keresztényüldözés kapcsán – mindenekelőtt a vértanúaktákból – tudunk ezeknek a könyvtáraknak a létéről (lásd pl. *Gesta apud Zenophilum*). A kisebb közösségi könyvtárak mellett természetesen minden jelentősebb egyházi központ (Jeruzsálem, Alexandria, Kaiszareia Palesztinában, Róma, Konstantinápoly, Hippó) rendelkezett saját könyvtárral. A IV. századtól kezdődően pedig a szerzetesközösségek is hangsúlyt fektettek arra, hogy könyvtáruk legyen (pl. Cassiodorus Vivariuma). Lényegében nekik köszönhető a klasszikus irodalom átmentése az utókor számára. Ezért, valamint a keresztény könyvtárak jobb megértése és kontextualizációja céljából, H. Y. Gamble összegzi mindazokat az ismereteket, amelyek a korabeli görög (athéni, alexandriai, pergamoni), római és zsidó könyvtárakra vonatkoznak.

Az ötödik fejezetben a szerző a keresztény könyvek használatát vizsgálja (*Les usages des premiers livres chrétiens*, 287–338. o.). Érdeklődése középpontjában az áll, hogy a keresztény könyveket milyen körülmények között, mi célból, és hogyan olvasták. Megítélése szerint azonban egy dolgot mindenképpen fontos szem előtt tartani; éspedig azt, hogy a szóköz nélküli folyamatos írás (*scriptio continua*) miatt minden olvasás (privát, vagy nyilvános) hangosan történt. Ebből kifolyólag a (fel)olvasás egyben interpretáció is volt. A keresztény könyveket természetesen többnyire a kultusz keretében olvasták (fel). A II. század végén már egy sajátos tisztség, hivatal is megjelent a közösségen belül: a lektor, felolvasó (*anagnosztész*, *lector*). Magánolvasásról csak a III–IV. századból vannak információink (*Traditio apostolica*, Órigenész, Aranyszájú Szent János, *Constitutio Apostolica* 1,4–6). Mivel ez gyakorlatilag ellenőrizhetetlen volt, később szükségessé vált a tiltott könyvek listájának (*Index librorum prohibitorum*) az összeállítása. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a keresztény könyveknek ismert egyfajta mágikus célból történő használata is. A jelenség mögött természetesen a társadalomban uralkodó magas fokú írástudatlanság áll. Ennek következtében alakult ki az írás mágikus erejébe vetett hit.

A kulcsfogalmak és a személyek mutatójával (339–343. o.) záruló műről összegzőképpen elmondható, hogy módszerét tekintve a szerző a fellelhető ismeretek legteljesebb összegyűjtését és rendszerezését tekintette egyik fő feladatának ahhoz, hogy megpróbálja megérteni, megértetni az ókeresztény egyházi gyakorlatot – mondhatni sikerrel. Nem vitatja, hogy továbbra is számos kérdés megválaszolatlanul maradt, illetve az információkból nagyon eltérő következtetések, feltételezések is levonhatók. Azonban vitathatatlan érdeme, hogy egy olyan fontos kérdés tanulmányozásának áttekintő monog-

ráfiáját sikerült megalkotnia, amely kérdéssel öelötte valójában senki nem foglalkozott. Műve tulajdonképpen kiindulópont és felhívás arra, hogy ezen a területen a kutatást mindenképpen érdemes – és szükséges – folytatni, illetve elmélyíteni; mégpedig interdiszciplináris megközelítésben. Hiszen itt olyan, napjainkra már teljesen szétvált és önállósult, tudományterületek szoros(abb) együttműködésére van, lenne szükség, mint az ókori (klasszikus) és az ókeresztény irodalomtörténet, az ókeresztény egyház társadalom-, teológia- és intézménytörténete, a paleográfia, a szövegkritika, vagy a kódeksztan. Az interdiszciplináris megközelítés azonban egy szorosabban vett tudományterületen belül is szükséges. A szerző ezért sem választotta élesen szét (pl. a teológián belül) az újszövetségtant, a patrisztikát, az egyháztörténetet, az exegézist, vagy a szövegkritikát. Teljesen világos, hogy ma már – a hiper-spezializáció korszakában – mindezeket egyetlen embernek szinte lehetetlen azonos elmélyültséggel művelni; de még csak áttekinteni sem! A szerző tehát mintegy arra is felhívja a figyelmet, hogy a mind szűkebb területre korlátozódó rész(let)kérdések nagyon magas szintű művelése egyrészt az elszigetelődéssel, másrészt az egész, a folyamatok és az összefüggések teljes mértékű szem elől való tévesztésével fenyeget, ami gyakorlatilag a múlt érthetatlenné válásához vezet.

Következtetésképpen elmondható, hogy H. Y. Gamble monográfiája – amely azt sugallja, hogy a tudomány jövője az együttműködésben rejlik – magyarrá fordításának hasznossága nem igényel külön(ösebb) bizonyítást. Gyakorlatilag az egész hazai ókortudományi kutatás és oktatás profitál(hat)na belőle, mind a módszertant, mind a mentalitást illetően. „A tudományterületi határok átlépése mindig kockázatos (a túldalalon levő látvány elbizonytalanító) – írja a szerző –, ellenben megéri vállalni a kockázatot.”⁵

Harry Y. Gamble: *Livres et lecteurs aux premiers temps du christianisme. Usage et production des textes chrétiens antiques*. (Könyvek és olvasók az ókeresztény korban. Az ókori keresztény szövegek megalkotása és használata). Traduit de l'anglais (États-Unis) par Pascale Renaud-Grosbras. (Christianismes antiques) Labor et Fides, Genève – Paris, 2012, 346 o.

Jakab Attila

5 „Franchir les frontières disciplinaires ne va jamais sans risque (le paysage de l'autre côté est déconcertant), mais c'est un risque qui vaut la peine.” (10. o.). H. Y. Gamble a következő szakembereknek köszöni meg a tanácsait, észrevételeit, ami már önmagában véve is sokatmondó: Robert Wilken, Alan Bowman, Peter Parsons, Maurice Wiles és Bart Ehrman.